

Sønder-Rangstrup Herred,

det nordligste Herred i Aabenraa Amt, strækker sig i 4 Miles Længde med meget forskjellig Brede ind i Landet fra Gjenner-Bugt af, omgivet af denne Bugt, Haderslev Amt, Løgumkloster Amt, Tønder Amt og Ris Herred. Herredets Fladeindhold er ca. 3 kvadrat Mile. Det omfatter Sognene Øster-Løgum, Egvad, Størstedelen af Hellevad (Goltbæk og Muspyt høre til Nørre-Rangstrup Herred), Størstedelen af Bested Sogn (Arndrup By hører til Slogs Herred) samt en Deel af Ris Sogn (Byerne Mjøl's og Lunderup, Gaarden Dybvad, Røde Kro). Mod Øst er Herredet bakket med flere Skovstrækninger; mod Vest ere Hede- og Kjørstrækninger overveiende. Indvaanernes Antal er ca. 3800. I 1859 havde Herredet 3 Præstegaarde, 6 Jordbrug større end en Heelgaard, 9 Heelgaarde, 21 3/4 Gaarde, 104 1/2 Gaarde, 79 1/4 Gaarde., 30 mindre Gaarde, 262 Huse med Jord og 66 Huse uden Jord.

Sønder-Rangstrup Herred udgjorde oprindelig med Nørre-Rangstrup Herred eet Herred af betydelig Udstrækning, som bar Navn af Byen Rangstrup i Agerskov Sogn (see S. 81). Dog seer man af Valdemar II.'s Jordebog 1231, at Rangstrup Herred allerede da bestod af to Dele ("*Rafnsthorphæret XX. marce puri et de alia parte XXV. marce*"), og i et løgumklostersk Document af 1299 er der Tale om begge Rangstrup Herreder ("*in uiroque Ranxstrupherret*"). Fra gammel Tid hørte Herredet til Barwith Syssel og i kirkelig Henseende til Ribe Stift, med Undtagelse af Øster-Løgum Sogn, der hørte til Slesvig Stift; ved Amternes Oprettelse kom Nørre-Rangstrup Herred til Haderslev Amt og Sønder-Rangstrup Herred til Aabenraa Amt.

Øster-Løgum Sogn omgivet af Egvad Sogn og Gjenner-Bugt samt Sognene Løit og Ris i Ris Herred, Bevtøft i Nørre-Rangstrup Herred og Vedsted og Hoptrup i Gram Herred. Kirken midt i Sognet, 1 1/4 Miil nordvest for Aabenraa og 2 1/4 Mile sydvest for Haderslev. Arealet, ca. 13,432 Tdr. Land, er i det Hele taget bakket; mod Øst findes saaledes i Nærheden af Gjenner-Bugt et af Slesvigs højeste Punkter Knivbjerg (307 Fod); mod Vest hæver sig blandt en Række af Lyngbakker Steenhøi (281 Fod) og Vorbjerg. Jordsmonnet er i Almindelighed af sandet Beskaffenhed og flere Steder dækket af Lyng; østlig i Sognet findes dog ogsaa lerede Jorder. I Sognet er noget Skov (Domaineskoven Leirskov Plantage, ca. 262 Tdr. Land, samt ca. 51 Tdr. Fæsteskov og omtrent dobbelt saameget Selveierskov, Alt under Gjenner og Hovslund) og ikke ubetydelige Tørvemoser. Gjenner-Aa og Rød-Aa danne Størstedelen af Sognets sydostlige Grændse, og Rude-Bæk samt Immervad-Aa endeel af Sognets nordlige Grændse.

Hovedlandeveien fra Haderslev til Aabenraa, Foldingbro-Aabenraa Landevei og Oxeveien passere Sognet.

I Sognet: Byerne Øster-Løgum, beliggende mellem magre Bakker, med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Fattighuus og Teglværk, Hovslund med Skole, Nørrre-Hjarup, Rugbjerg med Skole, Andholm og Gjenner med Skole og Kro; Gaardene Grønnebækgaard og Leirskov (ca. 600 Tdr. Land á 77 Skattetønder); endvidere Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Hesselbjerg, Varlund, Kopsholt, Tyrholm, Hjaruplund, Damgaard, Ellebjerggaard, Gundersgaard, Ræevekjær, Lundsgaard, Styrtom, Skjelkjær, Smedegaard, Møllegaard, Østergaard med Teglværk, Knivsbjerg og Kukkehuus; Faarehuus Kro og Sandkro samt Havgaards Vind- og Vandmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 4 3/4 Gaarde, 51 1/2 Gaarde, 28 1/4 Gaarde og 5 mindre Gaarde, ca. 200 Huse med og uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 23 Gaarde og 57 Huse.

Indvaanere: 1574. Jordbrug er Hovederhvervet. I Gjenner drives nogen Søfart næsten udelukkende med Tørv, som derfra og fra Løit Sogn udføres til Als, Ærø, Teglværkerne i Sundeved og andre Steder. Lidt Fiskeri.

Sognet hører under Sønder-Rangstrup Herreds Jurisdiction (Aabenraa), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Aabenraa), Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Det danner Amtets 18de, 19de, 20de, 21de, 22de, 23de, 24de, 25de, 26de og 27de Lægd og udgjør endnu 2 Sognefogeddistricter, hvoraf det ene for Gjenner og det andet for den øvrige Deel af Sognet, en Sammendragning er under Forhandling. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 2200 Rd. aarlig.

Henimod Gjenner-Fjord laae efter Arnkiel og Meier den forresten ubekjendte, inden 1474 forsvundne Kirke St. Jacobi.

Øster-Løgum Kirke, fordum helliget St. Nicolaus, hører til de gamle Kvadersteenskirker fra Rundbuetiden; Chor og Taarn senere tilføiede af Muursteen; Skibet har fladt Loft, Chor og Taarn Hvælvinger; Altertavle af Træsnit; i Sacristiet en ældre Altertavle, der skal have antiqvarist Værd; paa Prædikestolen sees Aarstallet 1567.

Grønnebækgaard har sin Oprindelse fra 3 Boelssteder, 1 Værtshuus og 1 Kaadnersted, som Hertug Christian August for den lange Frastands Skyld 1727 solgte fra Aarup (see denne Gaard i Ensted Sogn) til Amtsskriver Ries i Aabenraa. Af tvende af de nævnte Boelssteder dannedes 1799 den nuværende Grønnebækgaard, hvis tilliggende Areal dog har været underkastet flere Forandringer. Gaarden betragtes som henhørende til de adelige Godser. dens Underliggende blev ved Resolution 19de Mai 1807 indlemmet i Sønder-Rangstrup Herred med Undtagelse af Hovedparcellen.

Leirskov var tidligere en Bondeby med 5 Gaarde, hvis Jorder 1660 sammendrogtes, fordi Besidderne i Krigens Tid havde forladt dem.

I Sognet findes en stor Mængde Steensætninger og Gravhøie. Ved Hovslund (Haborslund) er indsat i et Dige ved Landeveien en 7 Fod høi Runesteen, hvis Indskrift er Mandsnavnet Heirulfr. En lille Vold med en dyb Grav ligger sydvest for Byen Løgum; det er formodentlig fra en meget gammel Tid. See Indberetning om Oldsager i Øster-Løgum Sogn i Antiqv. Annaler, 1ste Bind, af Peder Kjær, Præst i Øster-Løgum fra 1802 til 1834 (om ham see Provinzialb. 1834. 3. 404 - 456). Om Steensætninger ved Gjenner see N. Staatsb. Mag. III. S. 456.

Hellevad Sogn omgivet af Annexet Egvad og Bested Sogn samt Sognene Ravsted i Slogs Herred, Tønder Amt, Hjortkjær i Ris Herred og Agerskov i Nørre-Rangstrup Herred, Haderslev Amt. Kirken østlig i Sognet, 2 Mile vestnordvest for Aabenraa og 3 1/2 Mile sydvest for Haderslev. Arealet ca. 5938 Tdr. Land, er i det Hele fladt, med flere Hede- og Kjærstrækninger. Imellem Hellevad og Muspyt samt Goltbæk findes en Høidestrækning, hvori er anlagt et Par Teglværker. Jordsmonnet er sandet, paa ganske enkelte Steder med Leerunderlag; nogen Engbund findes i Sognet. I Sognets østlige Deel ere to mindre Aaløb, Susbækken ved Kirkebyen og Rødaa. Landeveien fra Aabenraa til Løgumkloster passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Hellevad med Kirke, Præstegaard, Skole, Hydevad, Kløvtoft med Skole og Farveri, Sveilund, Hinderup med Biskole, og Ørslev, samt Byerne Muspyt (3 Gaarde og 2 Huse) og Goltbæk (2 Gaarde og 2 Huse), som høre til Nørre-Rangstrup Herred i Haderslev Amt; Gaardene Sveilundgaard; Grenegaard, Lønholm, Sophiegaard og Heslegaard; Kløveres Kro, Kirkekro, Hellevad Vind- og Vandmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 1 Heelgaard, 12 3/4 Gaarde, 16 1/2 Gaarde, 16 1/4 Gaarde, 11 mindre Gaarde, ca. 90 Huse med og uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 14 Gaarde og 35 Huse.

Indvaanere: 809, af hvilke 61 boe i Muspyt og Goltbæk. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører med Undtagelse af Byerne Muspyt og Goltbæk, som høre under Nørre-Rangstrup Herreds Jurisdiction (Toftlund), Haderslev Vesteramtstuedistrict (Haderslev) og Vesteramts Huusfogeddistrict (Toftlund), Gram Physicatdistrict (Gram), under Sønder-Rangstrup Herreds Jurisdiction (Aabenraa), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Aabenraa), Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Sognet danner tilligemed Annexet Egvad eet Sognefogeddistrict. Det udgjør Amtets 5te, 6te, 7de, 8de, 9de, 10de, 11te, 15de, 16de og 17de Lægd samt Dele af 12te og 14de Lægd. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 2000 Rd. aarlig.

Kirkebyen antages at have Navn af en saakaldet "Helligvandskilde", som man tillagde Lægekraft, og som forud blev stærkt besøgt, især St. Hansnat. Kirken (opført af Kampesteen, med Taarn, fladt Loft i Skibet, Hvælving i Sacristiet og under Taarnet, rundbuet), som skal være bygget 1118, blev ca. 1186 af Ribe Biskop Homerus skjænket Kanikerne i Ribe (Suhms Danm. Hist. VIII. S. 131).

Nord for Hellevad har ligget en By Brystrup, hvorefter Brystruphøiene benævnes. Ogsaa det sydligere liggende Kasø har hørt til dette Sogn, men blev 1521 lagt til det nyoprettede Hjortkjær Sogn. Herom minder følgende Indskrift af en af Sognets Præster, som findes i Hellevad Kirke: "*Quicqui delirant Reges, plectuntur Achivi* *) anno. M.D..XXI. Kam Casso fra Helleway."

*) Frit oversat: Naar de Store slaaes, gaaer det ud over de Smaa.

Den bekendte Forfatter Astrologen Niels Hellevad (Nicolaus Helduaderus) var født 1564 i Hellevad, hvor hans Fader var Præst, og hvorefter han antog Navn; han blev selv Præst der efter Faderens Død 1590 indtil 1609, da han blev afsat, atter indsat 1611, da hans Efterfølger Jørgen Lund var halshugget formedelst et begaaet Mord, men anden Gang afsat 1612, hvorpaa han opholdt sig i Svendborg, indtil han 1616 blev kaldet til Kjøbenhavn som kongelig Kalendariograph, hvor han døde 1634.

Egvad Sogn, Annex til Hellevad Sogn, omgivet af dette, Hjortkjær og Øster-Løgum Sogne samt Sognene Ris i Ris Herred og Agerskov i Nørre-Rangstrup Herred. Kirken midt i Sognet, 1 1/2 Miil nordvest for Aabenraa og 3 1/4 Mile sydvest for Haderslev. Arealet, ca. 5248 Tdr. Land, er i det Hele fladt med Hede- og Kjørstrækninger paa flere Steder. Jordsmonnet er ligesom i Hovedsognet af sandet Beskaffenhed. En lille Skov og ikke ubetydelige Tørvemoser findes i Sognet. Susbæk gennemløber Sognets nordlige Deel. Rødaa løber i Sognets sydlige Deel. Landeveien imellem Aabenraa og Løgumkloster passerer Sognet.

I Sognet: Egvad Kirke, eenligt beliggende; Byerne Hønkys med Skole, Øbening, Horsbyg, og Hostrup med Skole; Ny Kro. Ialt i Sognet 1 Heelgaard, 14 1/2 Gaarde, 17 1/4 Gaarde, 14 mindre Gaarde, ca. 100 Huse med og uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 12 Gaarde og 45 Huse.

Indvaanere: 683. Jordbrug er ligesom i Hovedsognet det overveiende Erhverv; Tørveproductionen i Byerne Horsbyg og Hostrup er af væsentlig Betydning for disse Byer.

Sognet hører til de samme Administrativinddelinger som Hovedsognet. Det hører til Amtets 14de Lægd og danner i Forening med Hellevad Sogn eet Sognefogeddistrict.

Egvad Kirke (opført af Kampesteen, med Taarn, fladt Loft, rundbuet) ligger nu alene, siden Hønkys, Sognets største By, der laae ved samme, men blev afbrændt i Krigen under Erik af Pommern (formodentlig 1411, da flere Byer i Slesvig havde denne Skjebne), blev forlagt længere mod Syd til Rødaa. D. Atl. beretter, at "*i de katholske Tider har Præsten her ved Kirken tillige forrettet Tjenesten i Hellevad, Bested og Ravsted Kirker, nemlig om Morgenens tidlig i Hellevad, om Middagen i Bested, om Aftenen i Ravsted og endelig om Midnatstid her, og er her endnu en stor Jernlygte at see ved Prædikestolen, som dertil er bleven brugt.*" Schrøder fortæller det Samme for det 13de Aarhundredes Vedkommende, men indskrænker det til en bestemt Dag, d. 4de October, og Jensen i hans kirkelige Statistik til en bestemt Præst, Terkild (Lygten findes ikke

mere). Præsteboligen var ved Egvad Kirke, indtil Byen blev forlagt derfra, ved hvilken Leilighed den kom til Hellevad.

Bested Sogn (under forskellige Jurisdictioner) omgivet af Hellevad Sogn samt Sognene Nørre-Løgum i Løgumkloster Amt, Høisted og Ravsted i Slogs Herred og Agerskov i Nørre-Rangstrup Herred. Kirken østlig i Sognet, 2 3/4 Mile vestnordvest for Aabenraa og 2 3/4 Mile. nordøst for Tønder. Arealet, ca. 6022 Tdr. Land, er overveiende fladt, med Kjær- og Hedestrækninger paa flere Steder, enkeltviis dog bakket (Gravlund Bjerg, Terp Banke, Maarbæk Bjerg). Jordsmonnet er af sandet Beskaffenhed med Gruusunderlag Paa de fleste Steder; i Sognets nordvestlige og nordøstlige Deel findes bedre Jorder med Underlag af Leer og Mergel. Kisbæk løber i Sognets nordlige Deel, Arnaa i den sydlige. Landeveien imellem Aabenraa og Løgumkloster passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Bested med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Øster-Terp med Skole, Gravlund, Maarbæk og Arndrup; Sivkro, Arndrup Vandmølle med en anseelig Bygning. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Gaarde (resp. 188, 159, 152, 96 Skattetønder), 3 Heelgaarde, 5 3/4 Gaarde, 24 1/2 Gaarde og 5 mindre Gaarde, 54 Huse med Jord og 14 Huse uden Jord. Af disse Gaarde og Huse høre under Løgumkloster Amts Fogderi Alslev 2 Gaarde og 5 Huse i Bested, 4 Gaarde og 1 Huus i Øster-Terp, 1 Gaard i Maarbæk, hele Byen Gravlund (3 Gaarde og 4 Huse) og 5 Gaarde og 11 Huse i Arndrup, samt under Tønder Amts Tønder Nørre Herred 1 Gaard og 3 Huse i Øster-Terp (Kogsbøl Commune) og 1 Huus i Arndrup (Solvig Commune). Udenfor Byerne ere beliggende 13 Gaarde og 22 Huse.

Indvaanere: 659. Jordbrug er Hovederhvervet. Endeel af Sognets kvindelige Befolkning ernærer sig ved at forfærdige Kniplinger.

Jurisdictionforholdene ere meget forviklede: Arndrup By hører under Slogs Herreds Jurisdiction i Tønder Amt, Tønder Huusfogeddistrict og Løgumkloster Amtstuedistrict. 1 Gaard og 3 Huse i Øster-Terp høre til Kogsbøl Commune og sortere under Tønder Amts Nørre-Herreds Jurisdiction, Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict og Tønder Amtstuedistrict. Den øvrige Deel af Sognet hører under Sønder-Rangstrup Herreds Jurisdiction, medens de derværende Beboere, som høre til Alslev Fogderi under Løgumkloster Amt, indtage dog i Jurisdictionforholdene en særegen Stilling: disse Beboere ere nemlig alle uden Undtagelse thingpligtige til Sønder-Rangstrup Herred, saa at de i Rettergangssager, der behandles i den ordinaire Procesform, maa søge Sønder-Rangstrup Herreds Thing, hvor ogsaa de dem vedkommende Criminal sager behandles.

I Physicat- og Veisager ere de fuldstændig underlagte Aabenraa Amt og regnes med til dette ved Folketællinger og ved Optagelse af Lister over Valgberettigede til de umiddelbare Valg til Monarchiets Rigsraad. Derimod udøve Embedsmændene i Løgumkloster endnu Skiftejurisdictionen og bestyre Overformynderivæsenet, afholde Auctioner, udfærdige Contracter og Obligationer og føre Skyld- og Panteprotocollen, ligesom Birkefogden i

Løgumkloster har Behandlingen af de summariske Sager og udøver Politijurisdictionen, saavel den executive som den dømmende.

Hvad de egentlige Administrativsager angaaer, saasom Skatte-, Bevillings-, Nærings-, Lægds- og Brandvæsenet, høre Løgumkloster-Tjenerne udelukkende under Løgumkloster Amt, undtagen for Veisagernes Vedkommende som ovenfor bemærket.

Den Deel af Sognet, som ligger i Aabenraa Amt, hører under Aabenraa Amtstuedistrict og Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Aabenraa). Sognet danner Aabenraa Amts 1ste - 4de Lægd. Det henhører til Aabenraa Physicatdistrict alene med Undtagelse af Arndrup. Sognet udgjør 2 Sognefogeddistricter og danne en Deel af Løgumkloster Amts Fogderi Alslev, for hvilket Fogden den ene Sognefoged er ansat.

Præstekaldet er Valgekald; dets Indtægter anslaaes til 1000 Rd. aarligt.

Kirken, hvis Skib og Chor er opført af Kampesteen og henhører til Rundbuetiden, har et trappegavlet Taarn af Muursteen; ogsaa den østlige Gavl, der er opført 1857, er Muursteen.

Dyrmaleren Lundby, der i den sidste Krig faldt ved et Vaadeskud, ligger begravet paa Kirkegaarden.

Sognets Navn skreves tidligere Bilstede. Arndrup har tidligere hørt til Holsted Sogn i Tønder Amt.

Lundtoft Herred

**med Varnæs Birk *) og de adelige Godser Søgaard,
Aartoft, Grøngrøft, Ladegaard og Skovbølgaard**

er beliggende mellem Tønder Amt, Flensborg Amt, Flensborg-Fjord, Nybøl Herred, Aabenraa - Fjord og Ris Herred. Herredets Fladeindhold 5 1/4 kvadrat Mile. Det omfatter Sognene Uge, Ensted, Felsted, Kliplev, Kvers, Ringenæs og Varnæs samt Dele af Sognene Holbøl og Adsbøl. Den østlige Deel af Herredet hører til Slesvigs skjønneste og frugtbarste Egne med betydelige Skovstrækninger; i Midten fremtræder Rullesteenssandets bakkede Terrain, der atter mod Vest gaaer over til fladt Land med Hede- og Kjerstrækninger. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860 ca. 11,500. I 1859 er Herredet med Godserne opgivet at have 9 Præstegaarde, 12 større Gaarde 55 Heelgaarde, 47 3/4 Gaarde, 304 1/2 Gaarde, 80 1/4 Gaarde og 86 endnu mindre Gaarde, samt 455 Huse med Jord og 317 Huse uden Jord.

*) Varnæs-Birk er egentlig et selvstændigt Jurisdictionsdistrict, men behandles her under Eet med Lundtoft Herred, fordi siden 1852 samme Justitsembedsmand er bestikket for Herredet og Birket.

Lundtoft Herred (i Valdemar II.'s Jordebog "Clyppæløfhæret" efter Kirkebyen Kliplev) havde i ældre Tid omtrent samme Omfang som nu. En Deel deraf var Kongsgods og gik senere over til at blive adeligt Gods; navnlig fremgik deraf det store Gods Søgaard, der eiedes af de mægtige Limbækker, hvilke snart ogsaa erhvervede det Øvrige af Lundtoft Herred som Pantegods. Fra Limbækkerne gik Godset og Pantet ved Giftermaal over til Ahlefelderne.

1498 erhvervede Hertug Frederik en Søsterlod i Søgaard, og af denne Søsterlod opstod Tønder Amts Lundtoft Herred, medens det Øvrige blev ved Søgaard. Denne Gaard eiedes indtil 1725 af Ahlefelderne, men i dette Aar maatte Familien give Godset under Concurs og ved Salg udskiltes Aartoft, Aarup, Graasteen, Grøngrøft, Kiding, Kjelstrup, Fiskbirk, Ladegaard og Stoltelund som egne Godser. Graasteen, Aarup, Kiding, Kjølstrup og Fiskbæk købtes af Hertugen af Augustenborg og dannede med Avenbølgaard det saakaldte Gravensteenske Godsdistrict, som ved den nuværende Hertug af Augustenborgs Sessions- og Renunciationsact af 30te December 1852 blev Statseiendom og derefter igjen for største Delen henlagdes under Lundtoft Herred. Dette Herred var alt forinden i Aaret 1850 med Byen Lavtrup henlagt fra Tønder Amt. til Aabenraa Amt, og med Herredet bleve i jurisdictionel Henseende i Aaret 1853 ogsaa forenede de i Overskriften nævnte 5 adelige Godser henhørende under 2det angelske Godsdistrict.

Varnæs var tidligt som et gammelt Kongsgods adskilt fra Herredsinddelingen (Nybøl Herred). Allerede 1411 var det henlagt under Aabenraa Slot og henhørte ogsaa senere under Aabenraa Amt. Ved Ophævelsen af Domcapitelsdistrictet blev Birket 1777 forøget med 1 Plov. Den til de Graasteenske Godser hørende Deel af Borup blev 1853 forenet med Birket. Stoltelund adelige Gods, der tidligere i jurisdictionel Henseende var forenet med Lundtoft Herred, er nu henlagt under Slogs Herred i Tønder Amt.

Uge Sogn omgivet af Ensted og Kliplev Sogne samt Ris Herred og Tønder Amt. Kirken midt i Sognet, 1 1/2 Miil sydvest for Aabenraa og 3 Mile nordvest for Flensborg. Arealet ca. 5303 Tdr. Land, hvoraf ubetydelig Skov (omtrent 25 Tdr. Land). Jordsmonnet er deels leret deels sandet og med Undtagelse af nogen opdyrket Hedejord ikke ufrugtbart. I Sognets østlige Deel ere tvende Vandløb, Almstrup-Bæk, der er ledet uden om Tinglev-Sø og udmunder i den forenede Bjerndrup og Geil-Aa, samt Uge-Bæk, der gaaer i vestlig Retning nord for Tinglev-Sø. De saakaldte Oxervei passerer Sognets østlige Deel.

I Sognet: Byerne Uge med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro med Brænderi, et Teglværk, Almstrup og Lavtrup; Fagsbøl, en større Gaard under Aarstof Gods, med et Brænderi; de enkelte Gaarde Kastvraa, Legaard, Porsbøl, Urnehoved og Johannesminde; Petersborg, en større Gaard med Vindmølle. Ialt i Sognet Præstegaardens større Gaarde 9 3/4 Gaarde, 23 1/2 Gaarde, 9 1/4 Gaarde og 2 mindre Gaarde samt 35 Huse med Jord og 10 Huse uden Jord. Af disse Gaarde og Huse høre 1 større Gaard 2 3/4 Gaarde, 8 1/2 Gaarde og 1 1/4 Gaarde samt 3 Huse under det adelige Gods Aartoft. Udenfor Byerne ere beliggende 9 Gaarde og 18 Huse.

Indvaanere: 443. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), incl. en Gaard i Uge under det forrige Gods Aarup, men med Undtagelse af de af Sognets Beboere, som høre til Godset Aartoft, hvilke betale Skatter til Godsinspectoratet for Søgaard og Aartoft, Lundtoft Herreds Huusfogeddistrict (Graasteen), Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Det danner Amtets 67de og 68de Lægd, og den til Aartoft hørende Deel af Sognet danner det 2det Angler adelige Godsdistricts 43de og 44de Lægd. Sognets ikke under Aartoft Gods hørende Deel udgjør et Sognefogeddistrict; det adelige Gods hører under Sandemanden for Søgaard og Aartoft Godsers vestre Lehn. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 800 Rd. aarlig.

Kirken, dels af Kampesteen dels af Muursteen, er uden Taarn, fladt Fjælleloft. Den afbrændte paa Murene nær 1627, da Helm Wrangel imellem Uge og Lavtrup havde en befæstet Leir; istandsattes 1633. Granit-Døbefont.

Sognets og Kirkebyens Navn skrives i D. Atl. og oftere Uk; den adelige Familie v. Ucken, som har eiet Skovbølgaard i Felsted Sogn, havde Navn derefter. Ved Bondegaarden Urnehoved (i Folkemunde Hvornhoi, ikke høi) antage Nogle, at det derefter benævnte berømte Thing har været holdt (see Bjolderup Sogn).

Lavtrup i den sydlige Deel af Sognet har forhen hørt til Tinglev Sogn og indtil 1850 under Slogs Herred, som derefter i Jordebogen benævnes "Loctorphæret"; Familien Lautrup har Navn efter denne By. Ogsaa Almstrup har forhen hørt til Tinglev Sogn og været en Herregaard, hvorfor man kaldte Beboerne "Almstrup Herremænd." En sydlig liggende By Svenneby er forsvunden.

Ensted Sogn omgivet af Uge, Kliplev og Felsted Sogne samt Aabenraa Landsogn, Sognene Hjortkjær og Bjolderup i Ris Herred og Aabenraa-Fjord. Kirken eenligt beliggende midt i Sognet, 3/4 Miil syd for Aabenraa og 3 Mile nordnordvest for Flensborg. Arealet, ca. 7204 Tdr. Land, er mod Nord skovklædt med smukke Landskabspartier ved Laxmøllen, ved Felsbæk med flere Steder ved Aabenraa-Fjord, mod Syd høit og bakket; Jordsmonnet er mod Nord op til de næsten sammenhængende Skove (deriblandt Domainskovene Aarup-Skov, næsten 400 Tdr. Land og Hostrup-Krat, 53 Tdr. Land) af leret Beskaffenhed; mod Syd, hvor Hostrup-Sø for en stor Deel danner Grændsen, ere Jorderne lette, sandede og grusede. I Sognets midterste og sydlige Deel ere ikke ubetydelige Moser (Røllum, Stubbæk og Hostrup Moser). En mindre Indsø, Agesø, i Sognets nordlige Deel. Skjelbæk danner Sognets Nordgrændse. Hovedlandeveien fra Aabenraa til Flensborg og Landeveien fra Aabenraa til Sønderborg passere Sognet.

I Sognet: Ensted Kirke; Byerne Stubbæk med Præstegaard, Skole og Kro, Røllum med Skole, Fattiganstalt og Kro, Hostrup med Skole og Kro, Torp med Kro og Teglværk; 2 Samlinger af Beboelser Styrtom med Kro og Hostrupskov (herunder indbefattet Gaarden Felsbæk eller Bjerregaard) med 2 Teglværker;

Hovedgaarden Aarup med 504 Tdr. Land Ager og Eng samt 30 Tdr. Land Mose, alt Á 240 kvadrat Baand; Ensted Kro, Dybkjær Kro, Lundsberg Kro, Lax Vandmølle og Teglværk, Høffelbjerg Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 7 Heelgaarde, 2 3/4 Gaarde, 32 1/2 Gaarde, 7 1/4 Gaarde, 10 mindre Gaarde, 58 Huse med Jord og 50 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 15 Gaarde og 41 Huse.

Indvaanere: 1285. Jordbrug er Hovederhvervet. Fiskeri drives i Aabenraa-Fjord i ikke ubetydeligt Omfang, navnlig af Beboerne i Hostrupstov og Styrtom. Skovarbejde og Tilvirkning af Tørv er et anseeligt Bierhverv.

Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), Lundtoft Herreds Huusfogeddistrict (Graasteen) og Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Det danner Amtets 69de, 70de, 71de og 72de Lægd. Sognet udgjør eet Sognefogeddistrict. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 12 - 1300 Rd. aarlig.

Ensted Kirke ligger temmelig langt fra enhver af Sognets Byer, tæt ved den gamle Landevei fra Aabenraa til Flensborg. Da den ikke har nogen mere end almindelig Størrelse, da den hverken har Taarn eller Spiir, og dens Chor dertil imod Øst er sluttet med en flad Muur, tager den sig i Afstand temmelig uanseelig ud. Nærmere beseet viser den sig derimod at være en smukt bygget Granitkirke, hvis Kvadre, Burstag, Sokler og Gesimser ere omhyggeligt behandlede og udførte.

I alle oprindelige Partier i denne Kirke er den runde Bue gennemgaaende, og alle Enkeltheder bære umiskjendeligt Præget af den saakaldte Rundbuestiils Tidsalder, om end maaskee nok af et noget senere Afsnit deraf. Særligt fortjener at nævnes de smukt satte Granitpiller, der bære Chorbuen, og de tvende smaa absideagtige Fordybninger, der findes i Muren paa begge Sider af sidstnævnte, udad imod Kirkeskibet. Et oprindeligt, lille, rundbuet Vindue sidder tilmuret midtfor i Chorets Slutningsmuur, andre lignende, ligeledes tilmurede, kunne sees paa Kirkens Nordside.

Der kan ifølge det her Anførte ikke være Tvivl om, at denne Kirke er ældre end Dronning Margretes Dage, og at det er med Urette, at Sagnet vil sætte dens Opførelse i Forbindelse med denne Dronning og hendes Gave af Kvadre fra det nedbrudte Slot Aabenraahuus. Langt snarere er det rimeligt, at den nuværende Bygning allerede var til ved Tiden 1270 - 80, da Ensted Kirke og dens Præst udtrykkeligt omtales; ja det er endog muligt, at den stod 1231, da Navnet "Enstath" første Gang forekommer.

Overdelen af Kirkens Vestgavl er ombygget med Muursteen og ved Jernziffre betegnet med Aarstallet 1742. Bygningens Indre er nyligt blevet smukt istandsat saavel med Hensyn til Mure som Træværk, saa at det nu gjør et meget lyst og venligt Indtryk. Af Kirkens gamle Inventariesager er Døbefonten den ældste og mærkeligste. Den er hugget af Granit og uidentvivi af samme Alder som Bygningen selv. Prydelserne paa dens Kumme, - bestaaende dels af

regelmæssige Løvværksslyngninger, deels af en fortløbende Søilestilling, forbunden med smaa runde Buer, - saavelsom Udsmykningen af den tærningedannede Fod synes ligesom Bygningen nærmest at henpege paa det 13de Aarhundrede. Denne gamle Steenfont fortjente nok en bedre og mere synlig Plads end det Aflukke, hvori den nu staaer skjult oppe i Choret nærved den nordre Væg.

Prædikestolen med Relieffer af det nye Testamentes hellige Historie og plattyske Bibelsprog tilhører Slutningen af det 16de Aarhundrede, om end Et og Andet derpaa senere er blevet omdannet. Over Chorbuen hænger et stort gammelt Crucifix, om hvis Hoved der foruden Tornekronen findes en femdeelt Straaleglorie. I Kirkens vestre Ende er der anbragt et Pulpitur.

Et Vaabenhuus af Muursteen er tilbygget foran den gamle sydlige Indgangsdør til Skibet, hvilken nu alene benyttes. Kirkens to Klokker hænge i et Klokkehuus, der staaer paa Kirkegaarden.

Allerede 1203 fik Aabenraas Indvaanere Græsningsret paa Byerne Hostrups ("Horstorp", i Jordebogen "Horstorbouæth"), Stubbæks ("Stubbeby") og Aarups ("Athorp") Marker. Sidstnævnte By, der bestod af 6 Gaarde, blev 1608 nedlagt af Frederik Ahlefeldt og gjort til en Avlsgaard under Søgaard, hvilken 1725 blev købt af Hertug Christian August af Augustenborg, hvis Efterkommere derpaa eiede Aarup, indtil den 1852 blev Statseiendom og i Foraaret 1863 som uprivileret, uden Bøndergods eller Skov, solgt til Hr. Tolderlund.

Bøndergodset under Aarup, 2201 Skattetønder, er, ligesom Hovedgaarden, men uden nogen Forbindelse med denne, indlemmet i Aabenraa Amt, Lundtoft Herred. Aarup Hovedgaard har Jagtret paa sin egen Grund og hjemler Valgberettigelse til den slesvigske Stænderforsamling i Godseierklassen. Nord for Aarup stod forhen paa den saakaldte "Capellykke" ved "Helligbækken" (hvor efter Sagnet Egnens første Christne skulle være døbt) et Capel Helligsted ("Hillingstede"), til hvilket der valfartedes ad en Fodsti over en Mose, som kaldes "Pilegrimsstien."

Felsted Sogn omgivet af Ensted, Kliple, Kvers, Adsbøl og Varnæs Sogne samt Aabenraa-Fjord. Kirken vestlig i Sognet, 1 1/4 Miil sydøst. for Aabenraa og 2 3/4 Mile nordvest for Sønderborg. Arealet, ca. 8596 Tdr. Land, er bakket (Nordbjerg med smuk Udsigt til Als og Fyen, brat nedludende mod Nord, Hyholt, Tastbjerg, 234 Fod). Jordsmonnet er af meget forskjellig Beskaffenhed, deels leret og leermuldet, deels sandet, sandmuldet og gruset, i den østlige Deel af Sognet med Underlag af Leer og i den vestlige Deel af Sand og Gruus. I Sognets nordvestlige Hjørne, tildeels som Skjel mod Ensted Sogn, løber en lille Aa, som ogsaa faaer noget Tilløb fra Agesø og som driver 2 Vandmøller, den udmunder i Aabenraa-Fjord ved Felsbæk-Mølle; ved Sognets nordøstlige Grændse er Dyrbæk-Aa. Nogen Skov findes i den nordvestlige, nordøstlige og sydøstlige Deel af Sognet, men uden nogen større Betydenhed. Landeveiene fra Aabenraa til Sønderborg og Graasteen passere Sognet.

I Sognet: Byerne Felsted med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Tumbøl med Skole og Fattighuus, Trاسبøl med Skole, Gammel-Stovbøl med Skole og Kro, Ny-Skovbøl med 2 Teglværker, Sveirup med Kro, Felstedskov med Biskole, Kro, Teglværk og Kalkbrænderi; mindre Samlinger af Beboelser benævnes Nordballe, Kjølning (2 Huse), Stensvang, Skovbølgaardmark, Slyngesten; de adelige Godser Grøngrøft med en Stamparcel af 640 Tdr. Land á 240 kvadrat Baand (det øvrige Gods ca. 500 Tdr. Land, udparceleret, men i administrativ Forbindelse), Skovbølgaard med en Hovedparcel af 120 Skattetønder (det øvrige Gods henved 900 Tdr. Land, udparcelleret, men i administrativ Forbindelse); Hovedgaarden Kiding, hvis Hovedgaardsjorder angives til 831 Tdr. Land á 240 kvadrat Baand, Skov ca. 125 Tdr. Land; Gaarden Stenskjær; Stenskjær Teglværk, Felsbæk Vandmølle, Krus Vandmølle med Brænderi. Ialt i Sognet Præstegaarden, 3 større Gaarde, 9 Heelgaarde, 13 3/4 Gaarde, 65 1/2 Gaarde, 25 1/4 Gaarde, 34 mindre Gaarde, 44 Huse med Jord og 38 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 105 Gaarde og 39 Huse. Størstedelen, 27 Gaarde og 9 Huse, af Byen Felsted (29 Gaarde og 9 Huse), 4 Gaarde af Byen Tumbøl og 5 Gaarde af Felstedskov høre til det adelige Gods Ladegaard i Kvers Sogn.

Indvaanere: 1981. Jordbrug er Hovederhvervet. Tørvefabrikationen er ikke ubetydelig i Sognet, hvorimod Fiskeri i Aabenraa-Fjord og Skovarbeide give et mindre betydeligt Erhverv. I Sognet er der 5 Teglværker, hvoraf de 2 tillige ere Kalkbrænderier.

Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), med Undtagelse af endeel Beboere af Felsted By (under Ladegaards Gods), i Tumbøl (under Gryngrøft Gods), i Gl.-Skovbøl, i Sveirup og Ny-Skovbøl (under Skovbølgaard Gods); Lundtoft Herreds Huusfogeddistrict (Graasteen), undtagen for Skovbølgaards Vedkommende, og Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Det danner Aabenraa Amts 73de, 74de og 75de Lægd og det 2det Angler adelige Godsdistricts 18de, 19de og 20de Lægd (Skovbølgaards Gods), 23de, 24de, 25de og 26de Lægd (Ladegaards Gods), 28de Lægd (Ladegaards Gods med Grøngrøft), 29de og 30te Lægd (Grøngrøft Gods) samt 37te Lægd (Søgaard Gods med Aartoft). Sognet danner et Sognefogeddistrict for den under Amtet hørende Deel; Godserne danne Districter hver for sig. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 2200 Rd. aarlig.

Kirken, der af Sagnet gjøres til en af de ældste i denne Egn af Landet, har været indviet til St. Dionysius og var fra Slutningen af 13de Aarhundrede annecteret til Provsteembedet for Ellumssyssel.

Ifølge "Danske Atlas" havde den "for faa Aar siden" (altsaa nu for omtrent 100 Aar siden) "et temmelig høit Taarn" (formodentlig dog kun et Spiir) næsten midtover Bygningen, og indtil den Tid vare ogsaa endnu nogle Fag af den dækkede med Kobber, sandsynligviis en Levning af det fuldstændige Kobbertag, hvorom Sagnet melder.

Efterat dens Ydre har mistet disse Prydelser, har dette kun lidet Eiendommeligt og mere Tiltalende ved sig. Dens Mure, der ere opførte af brændte Steen ovenpaa en Sokkel af temmelig raat tilhugget Granit, ere bedækkede med et tykt Kalklag og savne al arkitektonisk Udsmykning. Inde i Kirken, hvor Skibet har Bjælkeloft, imedens Choret er hvælvet, gjør Bygningens temmelig betydelige Høide og Brede sig bedre gjældende. Alle de oprindelige Buer ere runde; saadanne sees i Sporene af et lille tilmuret Vindue i Chorets flade østlige Slutningsmuur, fremdeles i den endnu brugelige Indgangsdør paa Skibets nordre Side (den modsvarende paa den søndre Side er nu tilmuret), og endelig i den høie, forneden mod. begge Sider i en senere Tid stærkt udvidede Chorbue.

Kirkens hele Eiendommelighed synes nærmest at henpege paa det 13de Aarhundrede. Vestfacaden er, som det paaheftede Aarstal angiver, 1780 bleven istandsat eller ombygget, og sandsynligviis ere ved den Leilighed de tre herværende Muurstiver blevne opførte. 1858 er Kirken undergaaet en omfattende Istandsættelse, hvorved den er bleven forsynet med Flisegulv, Murene aftrukne og Træværket malet, saa at dens Indre nu gjør et lyst og venligt Indtryk.

De i nyere Tid omstøbte Klokker hænge i et paa Kirkegaarden af Tømmerværk opført Klokkehuus, hvilket ligesom Kirken selv er tækket med Bly.

Et Vaabenuus findes tilbygget foran Kirkens Indgangsdør. Den gamle Døbefont er hugget af Granit og paa Kummen prydet med Relieffremstillinger, som vel kun ere daarligt og fladt udførte og paa Grund af den derover anbragte marmorerede Oliemaling endnu vanskeligere ret at opfatte, men som dog ganske vist fortjene Opmærksomhed paa Grund af Indholdet. Blandt Andet sees her et Skib med fire Personer, en Jagtscene, hvor tvende Hunde forfølge et flygtende Dyr o. s. v. Saavel Alterets gamle Steenbord som det derover værende Alterskab skrive sig fra Middelalderen. Dettes Sidefløie staae nu imidlertid tomme, men i Hovedtavlen findes tvende Rækker af Fremstillinger anbragte under gothiske Baldachiner.

Foroven throner Frelseren, holdende Himmelkuglen, ved Siden af sin Moder, begge med Guld kroner paa Hovederne. Nærmest ved Siden af dem svinge to Engle Røgelsekar, og endvidere staae i samme Række Apostlene Petrus og Johannes, Paulus og Jakob den Ældre. I Rækken derunder findes andre Apostel- og Helgenfigurer; med de under dem anbragte, i nyere Tid opmalede Navne ere for en Deel fejlagtige.

Ovenover Tavlen selv er den Korsfæstede sat imellem den sørgende Moder og Johannes; men disse i en langt større Maalestok udførte Figurer have neppe fra først af havt deres Plads paa dette Sted. Ogsaa findes et gammelt Mariebillede i en Nische i Muren ved Siden af Chorbuen.

Prædikestolen har ingen billedlige Fremstillinger, men er prydet med Slynngninger og andre Ornamentter efter antike Forbilleder. Kirkens Orgel er anbragt paa Sydsiden, et stort Pulpitur paa Nord- og Vestsiden af Skibet. Præstens Stol, der staaer oppe i Choret ved den nordre Side, bærer ved sit

Snitværk og den ophøjede Skrift, hvormed de derpaa anbragte plattyske Bibelsprog ere udførte, Præget af Slutningen af 11de Aarhundrede. Disse Skriftsteder staae nedenfor med fordybet eller indridset Skrift oversatte paa Dansk. og derved er tilføjet: "1624. N. K." Af samme senere Haand ere ogsaa flere latinske Skriftsteder indskaarne i denne lukkede Stol.

Indtil Reparationen 1858 fandtes i Kirken en Liigsteen over Præsten Jørgen Beyer (død 1660). Iblant Kisterne i de ved den Leilighed tilkastede aabne Begravelser var en en Blyplade med Navnet af Præsten Andr. Petrus (død 1726), en anden en Messingplade med en dansk Indskrift over Marie Margrete Seidelin f. Bachmann (død 1757).

Sognet, som nu er næsten skovløst, har i ældre Tider efter D. Atl. været heelt bevokset med Skov og meget lidt bebygget, hvorfor der heller ikke i hele Egnen findes Spor af hedenske Altere eller Gravhøie.

Skovbølgaard er et gammelt adeligt Gods, der i det 16de Aarhundrede tilhørte Familien Uk eller v. Ucken (1543 Paul Uk, hvis Sønsøn af samme Navn blev skudt 1589), i det 17de Aarhundrede Familien Buchwald (1626 og 1642 Jasper v. Buchwald, Marquard, Claus 1662 - 75), derpaa Bendix Frederik Rumohr, som 1700 solgte det til Statholder Frederik v. Ahlefeldt; 1725 kom det i Borgerliges Hænder, og blev senere for en stor Deel udparcelleret; det tilhørte i sidstnævnte Aar Paulsen, 1730 Behn, derpaa Provst Koch i Aabenraa, hvis Søn Justitsraad Christoffer Trogillus Koch eiede det, da D. Atl. udkom, 1785 Paulsen, 1788 Ægidius og siden 1822 Kittel.

Hovedgaarden Kiding har sin Oprindelse fra en Landsby, der blev nedlagt 1716 og gjort til en Avlsgaard under Søgaard; 1725 blev det købt af Hertugen af Augustenborg, blev 1852 Statseiendom, 1862 som uprivilegeret Eiendom med 831 Tdr. Land Ager og Eng á 240 kvadrat Baand. samt 125 Tdr. Land Skov (Kiding, Tyk og Tralskov) solgt ved Auction til Kammerherre Rosenørn-Lehn for 274.500 Rd. Kiding har Jagret og Eiendommen hjemler Valgret til den slesvigske Stænderforsamling i Godseierklassen. Det forrige Bøndergods (i Borup og Trasbøl) udgjorde 1659 Skattetønder.

Ogsaa Grøngrøft var en Avlsgaard under Søgaard, derved Godsets Adsplittelse 1725 kom i Borgerliges Hænder; 1728 tilhørte det A. Paulsen, derpaa Seidelin, 1756 D. Petersen, 1758 H. Petersen til Ladegaard, 1759 Asmus Boysen, 1809 T. Boysen, 1815 Boysen-Bachmann, og nu C. Bachmann.

Klipleve Sogn omgivet af Holbøl, Kvers, Felsted, Ensted og Uge Sogne samt Tingleve Sogn i Slogs Herred. Kirken, sydlig i Sognet, 1 1/2 Miil sydsydvest for Aabenraa og 2 1/4 Mile nordnordvest for Flensborg. Arealet, ca. 12,000 Tdr. Land, hvoraf 3 á 400 Tdr. Land Skov (Søgaard-Skov og nogle tilstødende Skovstykker til søgaardske Fæstebol) er høitliggende; Jordsmonnet er i den østlige Deel af Sognet af mere muldet og tildeels leerblandet Beskaffenhed end i den vestlige Deel, hvor der findes Sandjorder og endnu noget uopdyrket Hede. Ikke ubetydelige Moser (Holmmose o. fl.) findes i den østlige Deel og ret gode

Enge i den vestlige Deel af Sognet. I Sognet er der 2 større Indsøer, Hostrup-Sø, ca. 4000 Alen lang og ca. 3000 Alen bred paa de fleste Steder, og Søgaard-Sø, der har været ca. 1/4 Miil lang og ca. 900 Alen bred, nu overskaaret af Flensborg-Aabenraa Chaussee, samt paa Sognets Vestgrændse 2 mindre Indsøer, Tinglev-Søer, der tildeels ere forvandlede til Enge. Fra Søgaard-Sø løber Bjerndrup-Aa mod Nordvest til Nord og derefter mod Sydvest ind i Tinglev Sogn. Hovedlandeveien imellem Aabenraa og Flensborg og den saakaldte Oxevei passere Sognet.

I Sognet: Byerne Kliplev med Kirke, Præstegaard, Skole, Grønmølle og et Arresthuus for Godserne Søgaard og Aartoft (siden Patrimonialjurisdictionens Ophør benyttes Graasteens Arresthuus); Hovedgaarden Søgaard med Brændeviinsbrænderi; Søgaards Teglværk, Søgaards Veirmølle, Søgaards Kro, Lundtoft med Skole og Kro, Perbøl, Bjerndrup med Skole, Vind- og Vandmølle, 2 Kroer, Aartoft med Pottemageri; mindre Samlinger af Beboelser Holm, Bjergskov med Skole ved Søgaard, Søgaardsmark, Bjerndrupmark, Vestergaarde, Vraa; Stamparcellen af Hovedgaarden Aartoft, flere fra Søgaard og Aartoft udlagte Parcelsteder (en Parcel Eskjær i Kvers Sogn er endnu ubebygget); Frigaarden Holm, Povlskro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 8 Heelgaarde, 2 3/4 Gaarde, 37 1/2 Gaarde, 7 1/4 Gaarde, 17 mindre Gaarde, 78 Huse med Jord og 24 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 36 Gaarde og 80 Huse.

Indvaanere: 1532. Jordbrug er Hovederhvervet. Tørveproductionen er en meget væsentlig Erhvervskilde for Beboerne i den østlige Deel af Sognet. I Sognet er et Teglværk. I Kliplev holdes tvende aarlige Markeder, i Begyndelsen af April og i Midten af September, med Heste og Kvæg.

Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), og ikke under noget Amtstuedistrict eller Huusfogeddistrict, da Godseieren oppebærer og indestaaer for de kongelige Skatter og udfører Huusfogedforretningerne ved sin Godsinspecteur, der er fælleds for begge Godserne (Aartoft med Aartoftmark og Povlskro hører under Aartoft Gods, og den øvrige Deel af Sognet under Søgaard Gods), Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa), Sognet danner 2det. Angeler Godsdistricts 35te, 36te, 37te, 41de, 42de og 47de Lægd. Øvrighedsmyndigheden paa begge Godser er forbleven hos Søgaards Eier, uden Deeltagelse af det nedlagte Aartofts Stamparcels Besidder.

Eieren af Søgaard og Aartoft Godser har Forslagsret til Præsteembedet. Menigheden vælger. Præstekaldets Indtægter anslaaes til 1596 Rd. aarlig. I Sognet er en Fattigarbejdsanstalt med et Landbrug.

St. Hjælpers (Frelserens) Kirke i Kliplev var i Middelalderen en af Landets meest bekiendte og besøgte Valfartskirker. Den er opført af store røde Muursteen tildels blandede med mindre Muursteen og utilhuggede Kampesteen, Alt dog nu for største Delen skjult under et Overtræk af Kalk, og den hviler, i det Mindste tildeels, paa en Sokkel af huggen Granit.

Denne Kirkes ydre Udseende er meget forskjelligt fra vore almindelige Kirkebygningers. Dens østlige Deel, over hvis Tag et naaleagtigt Spiir (en Tagrytter) hæver sig iveiret, er nemlig tvertimod den sædvanlige Regel betydeligt høiere end det vestlige Parti. Den mangler Taarn; men yderst ved Vestenden har Skibet tvende symmetriske, med det selv lige høie Tilbygninger, hvorved der for den ydre Betragtning fremkommer ligesom et regelmæssigt Tværskib, hvis vestlige Sidemure gaae i Flugt med den egentlige Kirkes Vestfasade. Herved faaer Bygningen paa dette Sted en Udstrækning fra Nord til Syd af henimod 40 danske Alen, hvilket endog overgaaer Kirkens hele Længde fra Øst til Vest. Mod Nord er der desuden oppe ved Choret tilbygget et Sacristi (deri anbragt Kirkeuhrets Værk) og paa sydsiden findes der foruden Korsfløien endnu tvende andre Tilbygninger, hvilke have samme Høide og springe ligesaa langt frem som denne. Disse tre sydlige Tilbygninger have vel hver for sig sit særskilte Tag og Gavl ud imod Syd, men da de ligge umiddelbart op til hinanden, tage de sig alligevel udvendigfra ud som et fortløbende Sideskib.

Hvad de tvende vestligste af dem angaaer, da kunne de ogsaa for Kirkens Indre betragtes som et saadant. Derimod er den østligste af dem indvendig afsondret fra de andre og udentvivl af betydeligt yngre Oprindelse, ligesom den ogsaa er det eneste af alle Kirkens Lokalteter, der mangler Hvælving. Den danner en Forhal eller et Vaabenhuus foran Kirkens Indgangsdør, hvorigjennem man træder ind i det vestligste af de tre Hvælvingsfag, som tilhøre dennes østligste og høieste Afsnit. Dette Parties indre Længde udgjør omtrent 22, dets Brede lidt over 13 Alen.

De høie, spidsbuede Vinduer, - hvis oprindelige Former imidlertid ere blevne forstyrrede ved Anbringelsen af jernstøbte Rammer med lave Gavle foroven -, de korte Hvælvingsfag og de herværende Ribbers Profiler bære, ligesaavel som den nævnte Indgangsdør og Gavlens ydre Udsmykning, en udpræget gothisk. Character og synes nærmest at henpege paa det 14de Aarhundrede.

Skibets vestligste Afsnit har samme Brede som det nysnævnte Parti af Kirken, men det er kortere (omtrent 12 Alen langt), og, som alt antydet, meget lavere. Architecturen har her, uagtet de tvende herværende Hvælvinger i det Væsentlige ere dannede paa samme Maade som de tre østligere, i det Hele en langt tarveligere Character.

Paa Grund af Murenes Gjenbrydninger ind til de forskjellige Sidebygninger ere her imidlertid kun faa mere eiendommelige Former blevne bevarede, saa at det bliver vanskeligt med fuld Sikkerhed at angive, hvilket af Kirkens tvende Hovedpartier der er det ældste. Saameget er dog i alt Fald vist, at det oprindelig har været Meningen at fortsætte Kirkens Bygning imod Vest med samme Høide i Mure og Hvælvinger, som udmærker den østlige Deel. Derom overbeviser man sig oppe ovenover de vestlige Hvælvinger, hvor man paa Vestsiden af Skillemuren imellem begge Afsnit seer den spidsbuede brede Fuge ansat, hvori en meget høiere liggende Hvælvingskappe skulde have været indspændt. Den naturligste Maade at forklare sig Forskjellen og Sammenhængen paa imellem Kirkens anseeligere og dens uanseeligere Afsnit synes altsaa at være den, at man

ved Mangel paa Midler er bleven hindret i at fuldføre Bygningen efter den oprindelig lagte og hidtil fulgte Plan. Saavel Hvælvingerne indvendig som Muurstiverne udvendig paa Vestfacaden tillade i alt Fald ikke at tænke paa en i nogen væsentlig Grad højere Alder for dette lavere Parti; og hvad de halvrunde Buer angaaer, hvoraf her forekomme nogle, da ere de aldeles characterløse og have Intetsomhelst med Rundbuestilen at gjøre.

En stor Deel af Kirkens Ydre fremviser nu Muurværk, der er udført i nyere Skifter; men dette skyldes senere Istandsættelser, af hvilke den, der blev foretaget i Aarene 1754 - 55, især synes at have været meget omfattende. Om denne bevares Mindet endnu paa Bygningen selv deels ved en Indskrifttavle over Indgangsdøren, deels ved flere af Jernankere dannede Aarstal paa Kirkens nordlige og vestlige Mure.

I de tvende sydlige Tilbygninger til Kirkens lavere Deel, hvilke dog maaskee rettest maae betragtes som en enkelt sammenhængende Capelbygning, der ved to store Bueaabninger er sat i Forbindelse med Kirkeskibet, findes der flere ret interessante Ligstene med Portraitfigurer, navnlig fra anden Halvdeel af 16de Aarhundrede. Nogle af dem ere meget beskadigede; paa andre staae Navnene endnu fuldkomment tydelige (saaledes Gregorius v. Anevelde med Frue, Gotfred v. Aleveldt og Detlev v. Anevelde med Fru Mette v. A.). Endnu har Herskabet paa Søgaard sin ophøiede lukkede Stol i dette Capel, nemlig i dets østlige Afdeling, ligeoverfor Prædikestolen.

Tilbygningen ved Skibets nordvestlige Hjørne er nu adskilt fra dette ved en Muur, der dog ikke naaer heelt op i Bueaabningen, og bruges nu til Materialhuus. Herinde ligger en gammel Liststeen med en Portraitfigur af en Rantzau. Maaskee var det i dette Capel "paa Nordsiden", at det navnkundige undergjørende Christus- ("St. Hjælpers-") Billede med Guldkronen, de forgyldte Handsker og Sko tilbades i den katholske Tid. Ja selv et Par Menneskealdere efter Reformationens Indførelse anraabtes dette Billede for al Slags Sygdom hos Mennesker og Kvæg; men tilsidst "kunde, som det hedder, St. Hjælper ikke hjælpe sig selv." Endnu 1628 var Billedet til, men da kun "som en afmægtig Gud, uden Arme og Been."

Kirkens nuværende Alter fremviser en prunkende Bygning med snoede Søiler, allegoriske Figurer o. s. v. og med et større Maleri, fremstillende Christi Opstandelse, og et mindre med Nadveren. Det er fra 1775, tildeels efter Mønster af Alteret i St. Nicolai Kirke i Flensborg. Daaben, der er forferdiget af Troe, er ligesom Prædikestolen fra 1614. Nærvæd denne sidste findes en Mindetavle over Jomfru Birgite Ahlefeldt, der 1580 skjenkede 2000 Mk. lybsk til Kirken og derved skal have grundlagt dens nuværende store Formue (ca. 30,000 Rd. foruden Præstegaarden og tilliggende Jorder). I Kirkens vestlige Ende findes et gammelt daarligt Orgel. Paa Kirkegaarden staaer et Klokkehuus af Træ.

Efter Kirkebyen benævnedes forhen Herredet (i Jordebogen "Clyppæløfhæret"). Indtil 1704 var Kvers Annex dertil, og her var da ansat to Præster. Kirken havde i den katholske Tid en rig Indtægtskilde i de hyppige

Valfarter, som gjordes til det Christusbillede (Hjelperen, St. Salvator), der fandtes her; der var ogsaa i Sognet et geistligt Broderskab, "elende Lach," til fattige Pilegrimes Understøttelse.

I Bjerndrup har der forhen været en Kirke, som gik ind henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede; i en Bondes Have, hvor Kirkegaarden har været, findes endnu ofte Dødningebæen, og en Eng ved Byen hedder Præsteengen. Byen Lundtoft har givet Herredet dets nuværende Navn (1314 "Lyungtoftthæret").

Søgaard (i Folkesproget Sjøgaard. i gamle Documenter "Sehegarden", Sehegardt", "Segarden" og "Segaarden") er et af Hertugdømmet Slesvigs ældste adelige Godser, og har igjennem Aarhundreder været Ahlefeldternes Herresæde.

Det har forud været af betydeligt Omfang (245 Plove), idet Graasteen, Ladegaard. Grøngrøft, Fiskbæk, Kiding, Aarup, Kjelstrup, Bøgeskov m. m. med de dertil nærmest som hoverigjørende henlagte Bøndersteder samt det saakaldte gamle Lundtofts Herreds 49 Plove, ere udlagte derfra, næsten alle som Avlsgaarde af nedlagte Landsbyer.

Eiernes Række lader sig angive fra Midten af det 12te Aarhundrede, idet en Conrad v. Ahlefeldt, indvandret fra Tydskland, nævnes som Eier 1152. Efter 5 Ahlefeldter fulgte efter hverandre 3 Limbekker, hvoraf den første, Johan Limbek, 1344 erholdt Lundtoft Herred pantsat af Hertug Valdemar V. (Pantebrevet er dateret Sønderborg, Dagen efter St. Benedicts Dag t. e. 22de Marts 1344, og lyder paa 500 Mk. reent Sølv og 265 Mk. lybske Ducater, samt overdrager Panthaveren alle Pantsætterens egne Rettigheder). Hans Efterfølger Lüder Limbek forpligtede sig 1375 til, at Søgaard altid skulde være et aabent Slot for de holsteenske Grever. Med Hans Limbeks Datter kom Søgaard til Wolf Pogvisk, hvis Datter ved Giftermaal atter bragte Godset tilbage til Ahlefeldterne, i hvilken Familie det nu forblev i mere end 300 Aar, fra 1398 til 1725, da alle Familiens Besiddelser i Slesvig efter Statholder Grev Carl Ahlefeldt til Langeland og Riringen bleve solgte og adsplittede. Søgaard, som fra ca. 1500 til 1668 havde været deelt imellem to Linier af den Ahlefeldtske Familie, blev tilligemed Aartoft, som siden stedse har været forenet med det under samme Eier, solgt til Landraad Godske v. Thienen, efter hvis Brodersøn Hieronymus v. Thienen dennes Halvbroder Grev Werner v. d. Schulenburg arvede begge Godser.

Sidstnævnte udstykkede Aartoft og endeel af Søgaard Hovedgaard, ophævede Livegenskabet og indførte Arvefæste. I hans Enkes Besiddelsestid (fra 1810) ophævedes det Skatteforhold, hvori saagodtsom samtlige i 1725 adsplittede Godser vare vedblevne at staae til Søgaard som Stamgaard. Efter hendes Arving, preussisk Landraad Baron v. d. Schulenburg kjøbtes Søgaard og Aartoft Godser 1834 af G. F. Güntzel, og efter dennes Enke 1854 af den nuværende Eier Kammerherre og Amtmand over Aabenraa Amtmandskab Heltzen.

Af det gamle Søgaard, der laae paa en Ø i den ca. 200Tdr. Land store Sø (deraf Gaardens Navn), og som 1643 blev nedskudt af den svenske General Torstenson, er saagodtsom ingen Spor tilbage, idet successive Stenene ere

bortsolgte, ligesom ogsaa Flensborg-Aabenraa Chausseeanlæg over Søen har bidraget til at udslette samme. Gaarden har, efterat endeel afhændede Parceller ere erhvervede tilbage, noget over 600 Tdr. Land Ager og Eng (á 240 kvadrat Roder), ca. 270 Tdr. Land Skov, ca. 190 Tdr. Land Mose, ca. 80 Tdr. Land forhenværende Skov under Tilplantning, ca. 50 Tdr. Land Hede, hvoraf omtrent Halvdelen nu er cultiveret, et Teglværk, en Kro med ca. 40 Tdr. Land, adskillige Strøjtorder, ca. 100 Tdr. Land udtørret Sø, og udgjør incl. det bortarvefæstede Bøndergods ca. 17,900 Tdr. Land á 260 kvadrat Baand Contributionsplovtalet udgjør tilsammen, efterat de udskilte Godser have faaet deres særskilt, 63 19/100 Plove. Bøndergodset (incl. Aartofts) indbefatter Kliplev Sogn, endeel af Sognene Kvers, Holbøl og Felsted, samt Strøtgods i Uge, Bjolderup, Bylderup, Navsted og Tinglev Sogne. Desuagtet haves kun Patronat til een Kirke, i Kliplev, og til 4 Skoler. Godsernes Skattetaxationsværdi udgjør 307,600 Rd., og Folketallet var d. 1ste Februar 1860 2376. Af Parcelsteder paa gammel Hovedgaardsgrund findes 25, af Boelssteder (Bøndergaarde) 113, af Kaadner-, Inderste- og deslige Steder ca. 130.

Ligeoverfor Aartoft findes Spor af en nu forsvunden Gaard Fruermark paa et Grundstykke af samme Navn.

Kvers Sogn omgivet af Kliplev, Felsted, Adsbøl, Ringenæs og Holbøl Sogne. Kirken vestlig i Sognet, 1 3/4 Miil. sydvest for Aabenraa og 2 1/4 Mile nordøst for Flensborg. Arealet 3393 Tdr. Land, hvoraf ikke ubetydelig Skov (Ladegaards Dyrhave). Jordsmonnet er i den østlige Deel af leret Beskaffenhed, hvorimod den vestlige Deel af Sognet for Størstedelen er nyopdyrket og tildeels endnu uopdyrket Hedejord. Landeveien fra Aabenraa til Graasteen passerer Sognets nordostlige og østlige Deel.

I Sognet: Byerne Kvers med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Brænderi, 2 Fattighuse, og Tyrsebøl med Skole; Samlinger af Beboelser ere Kversløkke, Kversballe, Hedehuse (Søgaardshede) og Ladegaardsskov; Hovedgaarden Ladegaard (Hovedparcel) 315 Tdr. Land Ager og Eng, 46 Tdr. Land Skov (240 kvadrat Baand pr. Td.) med et Brændeviinsbrænderi (det øvrige Gods ca. 2600 Tdr. Land frasolgt, dog endnu i administrativ Forbindelse med Hovedgaarden); følgende fra Ladegaard udlagte Parceller: Pugholm (2 Gaarde), Frifeld (1 Gaard), Tvingholm (1 Gaard), Snurom (1 Gaard og 1 Huus), Engskov og Kokhave; Overballe, Baadsbøl, Spang; Snurom Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 9 Heelgaarde, 10 3/4 Gaarde, 17 1/2 Gaarde, 23 1/4 Gaarde, 20 mindre Gaarde, 10 Huse med Jord og 15 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 55 Gaarde og 7 Huse Byen Kvers med Kvershede hører til Ladegaard Gods, Tyrsebøl, med Undtagelse af 1 Gaard og 1 Huus, som hører under det gamle Lundtoft Herred, tilligemed Søgaardshede til Søgaard Gods, og Ladegaardsskov, med Undtagelse af 1 Huus, som hører under Grøngrøft Gods, til Lundtoft Herred.

Indvaanere: 908. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen); 10 Gaarde og 1 Huus af Ladegaardsskov samt 1 Gaard og 2 Kaadnersteder af Tyrsebøl høre under Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa) og Lundtofte Herreds Huusfogeddistrict, hvorimod den øvrige Deel af Sognet hører under de respective Godser (med forannævnte Undtagelser Tyrsebøl med Søgaardshede under Godset Søgaard og den øvrige Deel til Godset Ladegaard), Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Det danner Amtets 78de og 82de Lægd, det 2det Angler adelige Godsdistricts 21de, 22de, 25de og 26de Lægd (Ladegaard Gods), 27de og 28de Lægd (Ladegaard med Grøngrøft Gods), 29de Lægd (Grøngrøft Gods), 37te og 38te Lægd (Søgaard med Aartoft Gods). Sognet udgjør et District under hvert Gods; den ikke under noget Gods hørende Deel af Ladegaardsskov sorterer under Uge Sognefogeddistrict. Eierne af det adelige Gods Ladegaard har Præsentationsret til Præsteembedet; Menigheden vælger. Præstekaldets Indtægter anslaaes til 1500 Rd. aarlig.

Kirken, for Størstedelen af Kampesteen, er uden Taarn og Hvælvinger. Ved den nordre Side af Kirken er en aaben Begravelse for Eierne af det adelige Gods Ladegaard og disses Familier.

Sognets Navn skrives i D. Atl. Qvars. Det var forhen Annex til Klipleve Sogn. Paa Præstegaardens Jord ved Ladegaard Engskov og Kokhave findes Muurbrokker paa en Forhøining i en forhenværende Sø, hvor Hans Limbeks Slot skal have staaet i det 14de Aarhundrede; den dertil hørende Dæmning mod Syd kaldes endnu "gamle Hans Limbeks Vei."

Størstedelen af Sognet hører, som foranført, til Godset Ladegaard (i D. Atl. og oftere Laygaard), som indtil 1725 var Søgaards største Lade- eller Avlsgaard, hvoraf dets Navn. Dets Eiendomme have siden været Ritmester Bøhme, 1758 H. Petersen, siden 1811 Ohlsen. 1764 og 1765 bleve efter D. Atl. mange Stykker bortsolgte fra Godset. Dets Folketal var d. 1ste Februar 1862 1058.

Ringnæs Sogn omgivet af Adsbøl, Kvers og Holbøl Sogne samt Flensborg-Fjord. Kirken, i den nordvestlige Deel af Sognet, 2 1/4 Mile sydøst for Aabenraa og 2 Mile nordøst for Flensborg. Arealet, ca. 3114 Tdr. Land, er rigt paa smukke Skov- og Bakkepartier; Jordsmonnet er dels af sandmuldet, dels af leret og leermuldet Beskaffenhed. Chausseen fra Flensborg til Sønderborg passerer Sognet.

I Sognet: Ringnæs Kirke eenligt beliggende ca. 1/4 Miil fra Byen Ringnæs, der deles i Nederby og Overby, og strækker sig over 1/3 Miil langs Flensborg-Sønderborg Landevei, med Skole, 2 Kroer, 1 Fattigarbeidshuus, Byen Bækken med Skole; Samlinger af Beboelser Havgaard (1 Gaard og 7 Huse), Markbæk (2 Huse), Sandager (1 Gaard og 12 Huse), Dalsgaard (15 Huse), Trappen (22 Huse), en Deel af Alnor (10 Huse) med Teglværk, Stranderød (7 Huse) og Volsballe (7 Huse); 1 Gaard. 162 Tdr. Land, og Buskemose 146 Tdr. Land; Munke Vind- og Vandmølle (bekjendt af sin smukke Beliggenhed ved Flensborg-Fjord); Jorderne nord for Ringnæs mellem Byen og Skoven kaldes Nørremark, hvad der heraf befinder sig nord og vest for Kirkeveien kaldes Ringnæs Mark, Søndermark

betegner Jorderne mellem Byen Ringenæs og Flensborg-Fjord. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 19 1/2 Gaarde, 3 1/4 Gaarde, 82 Huse. med Jord og 42 Huse uden Jord. Udenfor Byerne og de nævnte Samlinger af Beboelser ere beliggende 9 Gaarde og 3 Huse. Nogle Jorder under Kuldemose i Holbøl Sogn ligge indenfor Ringenæs Sogneskjæl.

Indvaanere: 1325. Jordbrug er Hovederhvervet. Søfart og ikke ubetydeligt Fiskeri give Mange Erhverv. I Sognet er der 3 Teglværker.

Sognet hører til Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), Lundtoft Herreds Huusfogeddistrict (Graasteen) og Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Det danner Amtets 76de og 77de Lægd og Dele af dets 78de og 81de Lægd. Eet Sognefogeddistrict. Den i Holbøl Sogn beliggende Hesselgaard hører i geistlig Henseende til Ringenæs Sogn. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rd. aarlig.

I Sognet er en Fattigarbeidsanstalt. Et Legat, oprindelig 320 Rd. nu stort ca. 400 Rd., er bestemt til fattige Børns Opdragelse.

Kirken, gammel Rundbuebygning fornemmelig af Kampesteen, uden Taarn og Hvælvinger. I Kirkegulvet tvende Ligstene over Medlemmer af Familien Bennich. Tvende Tavler over Præsterne og over Kirkens Velgjørere.

Byen Ringenæs, der nu ligger syd for Kirken, har forhen ligget paa den anden Side af denne, 1/3 Miil nordligere langs med Skoven, og skal da have hedt Bakenby; der findes endnu Brøndsteder og Muurbrokker. Efter Sagnet har i gamle Dage en Sørøver Ring havt sit Sæde paa Næsset, og Byen deraf faaet sit nuværende Navn. "St. Kirstins Slot paa Bjerget" var i den katholske Tid en berømt hellig Kilde. Peter Bennich i Ringenæs blev adlet af Kong Hans 1488, og hans Efterkommere boede længe paa en Frigaard i Byen (formodentlig den ovenfor nævnte Gaard paa 162 Tdr. Land, der nu eies og beboes af Cancelliraad, Thingskriver Jepsen, ofte endnu kaldet Bennichs Gaard); ogsaa Hovgaard var en Herregaard, der 1559 beboedes af Fru Dorthe Munk, som i dette Aar gav Prædikestolen til Kirken.

Alnor (Alfsnor) skal have Navn af en Sørøver Alf, som søgte Tilflugt i Egersund, naar han blev forfulgt.

I Ringenæs flød det første Blod i sidste slesvigske Krig d. 6te April 1848, hvorom en Støtte minder.

Varnæs Sogn omgivet af Felsted Sogn, Ullerup Sogn i Nybøl Herred samt Aabenraa-Fjord og Als-Sund. Sognets nordligste Spids kaldes Varnæshoved. Kirken vestlig i Sognet, 1 1/2 Miil sydøst for Aabenraa og 2 1/2 Mile nordvest for Sønderborg. Arealet 4880 Tdr. Land, hvoraf nogen Skov; Jordsmonnet, som ved Stranden er sandet, er forøvrigt af sandmuldet og leermuldet Beskaffenhed. Flere mindre Vandløb findes i Sognet; de betydeligste ere: Borup-Bæk og Blaa-Aa eller Blaa-Bæk, som danne Øst- og Sydgrænsen for Sognet, og Dyr-Bæk,

som gjør Vestgrændsen, samt Hosted-Bæk, som løber midt igjennem en Deel af Varnæs Byes Marker. Nordostlig i Sognet er en mindre Sø (Skovsø). Landeveien fra Aabenraa til Sønderborg passerer Sognets sydlige Deel.

I Sognet: Varnæs Kirke, eenligt beliggende; Byerne Varnæs med Præstegaard, Skole, Kro, og Borup med Skole og 2 Kroer (begge Byer ere af meget adspredt Beliggenhed); Samlinger af Beboelser ere Øvre- og Nedre-Blaakrog med Kro; adspredt liggende Steder ere Hovedhuus, Hosted, Nørreskov, Ørnumgaard, Naldtang, Hørtoft, Stangled, Vibekjær, Volden, Voldkjær, Mikkelsdam, Snedled, Vesterskov, Vestermark, Vrangkjær, Ballesbøl, Møllehøi, Blaahøi, Varnæsløkke o. sl. Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelgaarde, 4 3/4 Gaarde, 86 1/2 Gaarde, 5 1/4 Gaarde og 3 mindre Gaarde, 49 Huse med Jord og 52 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 99 Gaarde og 37 Huse. Den ene Kro af Borup By høre under Nybøl Herred, Sønderborg Amt.

Indvaanere: 1396. Jordbrug er Hovederhvervet; en ikke ubetydelig Deel Træfrugt produceres i Sognet. Fiskeriet er ubetydeligt og anvendes ikke i den Udstrækning, som denne Erhvervsgreen fortjener.

Den største Deel af Sognet hører under Varnæs Birks Jurisdiction (Graasteen) og Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), hvorimod de til det adelige Gods Bøgskov henhørende Indvaanere høre under Nybøl Herreds Jurisdiction (Broager), og hvad Skattepligten og det administrative Politi angaaer under Godsøvrigheden for Bøgskov Gods (Godsinspectorat i Sandbjerg), den ene Kro i Borup hører under Nybøl Herreds Jurisdiction (Broager), Sundeved Oppebørselsdistrict (Broager), Varnæs Huusfogeddistrict (Aabenraa). Sognet hører, med Undtagelse af det adelige Gods Bøgskov og Kroen i Borup, som hører til Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg), til Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Varnæs Sogn er et eget Huusfogeddistrict. Det danner 10 af Amtets Lægder, fra 57de til 66de incl. og 2det Angler adelige Godsdistricts 64de og 65de Lægd samt en Deel af dette Godsdistricts 61de Lægd. Varnæs og den forhenværende graasteenske Andeel af Borup have hver sin Sognefoged. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 2600 Rd. aarlig. Sognet eier 7 mindre Legater, hvoraf Renterne for Størstedelen tilfalde det kirkelige Fattigvæsen.

Kirken, der har været indviet til St. Peter, hvis Billede findes i dens Segl, er en gammel, for Tiden temmelig forfalden Bygning, opført af raae Kampesteen, men dog hvilende paa en Fod af huggen Granit. Den mangler Taarn; dens forholdsviis lange Chorbygning's østlige Slutningsmuur er flad, og i det Indre har den allevegne kun Træloft.

Ved den søndre Side af Skibet er en stor Fløibygning senere bleven tilføiet, ligesom der ogsaa findes et Vaabenhuus anlagt foran Kirkens gamle nordre Indgangsdør. Saavel denne som den modsvarende, men nu tilmurede, søndre Indgang ere begge rundbuede og indfattede med hugne Steen. Samme Bueform vise de smaa tilmurede Vinduer paa Choret's nordlige og østlige Side. Derimod er Chorbuen spidsbuet, men sandsynligviis hidrører dette fra en senere Forandring.

Kirkens nuværende Vinduer ere alle meget stærkt udvidede og formløse. Døbefonten hviler paa en muret Fod; men dens gamle Kumme er hugget af Granit og heelt rundt prydet med det hertillands sjældent forekommende Zikzakornament, der forøvrigt er temmelig raat udført. Den derover værende gamle, af Træ udskaarne Himmel bærer plattydsk Indskrift. Alteret har endnu baade det gamle Steenbord og derover det gamle Alterskab fra Slutningen af Middelalderen. Hovedfremstillingen her er Korsfæstelsen med de sædvanlige talrige Bifigurer af Kvinder, Ryttere, den Blinde o. s. v., hvilket dog alt kun er temmelig raat udskaaet. Paa Forsiden af Sidefløiene staae de tolv Apostle. Paa Bagsiden deraf saavel som paa tvende andre bevægelige Fløie findes Spor af tidligere forhaandenværende, men nu afskrabede Malerier.

Prædikestolen, der bærer Aarstallet 1606, er paa Grund af den paa Sydsiden tilbyggede Fløibygning bleven anbragt ligeoverfor denne paa Skibets nordre Side. Den er smykket med Reliefer af Frelserens Historie. Himmelen derover er ifølge Indskriften derpaa givet af "Matz Asmuss tho Warn", hvis Portrait tilligemed hans Hustrues findes udskaaet derpaa.

Ved Opgangen til Prædikestolen findes en Indskrift angaaende Kirkens Reparation 1790. Pulpituret i Skibets Vestende bærer Aarstallet 1709, og paa Præstens Stol findes en Indskrift, ifølge hvilken den 1621 er foræret til Kirken af "Nis Tho.msen tho Varns." Under nogle store Ligstene foran Alteret hvile Præsterne Fabri.cius (Død 1700), Ægidius (Død 1783) og Meyland (Død 1757) med Hustruer. Indskriften paa den Sidstnævntes Steen er dansk, paa de tvende Andres tydsk.

Kirken har to Klokker, som hænge i et Klokkehuus af Træ paa Kirkegaarden. Paa den Side af dette, der vender henimod Stien fra Kirkegaardsporten til Vaabenhuusdøren, hænger et gammelt Halsjern i en kort Lænke, sandsynligviis et Minde om en svunden Tids strenge Kirketugt.

Flere Sagn om "Ridder Viggo" ere knyttede til Varnæs Kirke. Høit oppe paa Chorets Vestmuur sees et af Steen udhugget Hoved, hvilket antages for hans Portrait, ligesom ogsaa en Vandbeholdning, der findes i den hule Stamme af et nær derved staaende gammelt Ahorntræ og som siges aldrig at slippe op, benævnes "Ridder Viggos Vand" og endnu vidtom i Egnen nyder stor Anseelse for sin helbredende Kraft. En Hovedreparation af Varnæs Kirke, hvorved den tillige vil faae et lille Spiir, er besluttet.

Sognets to store Byer Varnæs og Borup nævnes som Kongsgods i Jordebogen 1231 ("Warnæs" og "Bagthorp") under "Sundwith"; og dette er vistnok Grunden til, at Sognet allerede 1411 forekommer som et eget Birk, skilt fra Nybøl Herred, i Forbindelse med Aabenraa-Slot. I Aarene 1710 og 1711 ophævedes allerede her Fællesskabet.

Ikke langt fra Varnæshoved ved Vigge-Vig ligger en Borgplads.

Holbøl Sogn, der tildeels hører til Vis Herred, Flensborg Amt, omgivet af Ringenæs, Kvers og Klipleve Sogne, Tingleve Sogn i Slogs Herred og Bov Sogn i Vis Herred samt Flensborg-Fjord. Kirken i den nordlige Deel af Sognet, 2 1/4 Mile sydsydsøst for Aabenraa og 1 1/2 Miil nord for Flensborg. Arealet, ca. 9214 Tdr. Land, hvoraf endeel Skov (Domaineskoven Kjelstrup-Skov med Kjelstrup-Plantage, 317 Tdr. Land, under Flensborg Skovriderdistrict, Hokkerup-Skov, Hønsnap-Skov m. fl.), er bakket og Jordsmonnet er af sandet Beskaffenhed. Ikke faa Hedestrækninger og betydelige Moser findes i Sognet. Geilaa løber omtrent midt igjennem Sognet, hvorefter den danner endeel af Sognets sydvestlige Grændse. I Flensborg-Fjord ere beliggende 2 mindre Øer, Oxøerne, som i geistlig Henseende høre til Sognet men forøvrigt til Flensborg Amt. Chausseerne fra Aabenraa til Flensborg og Sønderborg passere Sognet.

I Sognet: Byerne Holbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Øster-Geil, Hokkerup med Skole og Kro samt de udflyttede Gaarde Kuldemose og Hesselgaard (denne sidstnævnte i geistlig Henseende til Ringenæs Sogn), Undelev med Kro, Geilaa med Kro, Vilsbæk med Skole, Kro og Grynmølle, Hønsnap og Sønderhave; mindre Samlinger af Beboelser ere Kjelstrupskov (16 Huse.), Rønshoved med Kro (1 Gaard og 16 Huse.) og Oxekjær; Hovedgaarden Kjelstrup, 421 Tdr. Land á 240 kvadrat Baand og et tilhørende Parcelsted 38 Tdr. Land, Holbi Kro. Byerne Undelev, Geilaa og Vilsbæk høre til Søgaard Gods, Byerne Hønsnap og Sønderhave til Vis Herred, Flensborg Amt. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 6 Heelgaarde, 7 3/4 Gaarde, 33 1/2 Gaarde, 1 1/4 Gaard, 71 Huse med Jord og ca. 100 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 Gaarde og 34 Huse. Munke-Mølle Vaaningshuus i Holbøl Sogn, den øvrige Eiendom i Ringenæs Sogn.

Indvaanere: 1344. Foruden ved Jordbrug, som er Hovederhvervet, maa særlig nævnes Tørveproductionen som en væsentlig Erhvervskilde for hele Sognet, ligesom ogsaa Søfart, Fiskeri og Skovarbeide ere Erhvervsgrene, som ikke ere uden Betydning.

Den største Deel af Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa) og Lundtoft Herreds Huusfogeddistrict (Graasteen), hvorimod Landsbyerne Hønsnap og Sønderhave samt Store- og Lille-Oxøe høre under Vis Herreds Jurisdiction (Flensborg), Flensborg Amtstuedistrict (Flensborg) og Flensborg Huusfogeddistrict (Flensborg); 1 Kaadnersted, Frueskov, hører til St. Marie Kirke i Flensborg, hvortil det er skattepligtigt; Byerne Undelev med Oxekjær, Vilsbæk og Geilaa ere med Hensyn til Øvrighedsmyndigheden og Skattepligt underlagte Søgaards Godsinspectorat. Sognet hører med Undtagelse af de under Vis herreds Jurisdiction hørende Byer, som høre til Flensborg Physicatdistrict (Flensborg), til Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Sognet danner Amtets 79de Lægd og en Deel af dets 78de Lægd, udgjør Flensborg Amts 22de Lægd og det 2det Angler adelige Godsdistricts 39te og 40de samt en Deel af dette Godsdistricts 36te Lægd. Det udgjør eet Sognefogeddistrict (Søgaards Underhøriges dog ikke hertil). Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 1500 Rd. aarlig.

Kirken, for Størstedelen en gammel Kampesteensbygning fra Rundbuetiden, er uden Taarn, Hvælving i Choret, i Skibet fladt Loft.

Nordvest for Kirkebyen er en stor, nu for Størstedelen udjævnet Gravhøi, "Kongens Høi", som indeholdt et af Kampesteen hvælvet Gravkammer. Vilsbæk nævnes allerede 1231 i Jordebogen ("Wiuælsbæc"), ligeledes de to Oxøer ("Øksnø major et minor").

Hovedgaarden Kjelstrup var indtil 1725 en Avlsgaard under Søgaard, oprettet af en nedlagt Landsby paa 4 Gaarde. Ved de søgaardske Godsers Adsplittelse blev det kjøbt af Over-Inspecteur Paulsen, senere af Hertugen af Augustenborg, og er nu Statseendom siden 1852.

Adsbøl Sogn med Graasteen, der tildeels hører til Nybøl Herred, Sønderborg Amt, omgivet af Ringenæs, Kvers og Felsted Sogne, Ullerup og Nybøl Sogne i Nybøl Herred samt Flensborg-Fjord med Egersund og Nybøl-Nor, af hvilket en Deel er afdæmmed. Adsbøl Kirke østlig i Sognet, 2 1/4 Mile sydøst for Aabenraa og 1 1/2 Miil nordvest for Sønderborg. Arealet ca. 3849 Tdr. Land, hvoraf henimod 700 Tdr. Land Skov (Graasteen-Dyrehave, 204 Tdr. Land, Roden, 248 Tdr. Land, Nederstjerne- og Overstjerne-Skov, 57 Tdr. Land, Stængerodde-Skov med Vandholm, 14 Tdr. Land, ialt 523 Tdr. Land, tilhørende Eieren af Graasteen-Slot, samt den med Hovedgaarden Kiding i Felsted Sogn solgte Skov Tral-Skov, 100 1/2 Td. Land; Ulvsnæs-Skov er af Statskassen solgt med Rydningsret); Jordsmonnet er af leret og leermuldet Beskaffenhed og meget frugtbart Fiskebæk-Aa gjennemløber Sognets østlige Deel. Chausseen fra Sønderborg til Flensborg og Landeveien fra Graasteen til Aabenraa passerer Sognet.

I Sognet: Byen Graasteen ved den afdæmmede Viig af Nybøl-Noer med Graasteen-Slot og Ladegaard (om den see nedenfor), Apothek, Embedsbolig for Herredsfogden for Lundtoft Herred, Arresthuus, Fattighuus, Hospital med 8 Friboliger, Klædefabrik, 3 Kroer, 2 Kjøbmandsgaarde (60 Huse med ca. 600 Indv.); Byerne Adsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Dynd Kro, en Deel af Alnor, hvorfra Overfart til Egersund, Bøgeskovskov med Kro og Vindmølle; Samlinger af Beboelser Holbæk, Fiskebækskov med Kro, Ladepladsen Stængerodde, 2 Huse af Ladegaardskov, hvoraf Resten hører til Kvers Sogn, Nalmadebro og Kobberholm; Hovedgaarden Fiskebæk (om den see nedenfor), og Stamparcellen af det adelige Bøgskov, 285 Tønder Land, hvoraf 103 Td. Ld. Skov (see forøvrigt Grevskabet Reventlov), Fiskeriet Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Gaarde, 1 Heelgaard, 3 1/2 Gaarde, 57 Huse med Jord og 112 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 Gaarde og 37 Huse.

Indvaanere: 1499. I Graasteen er Handel, Haandværksdrift, Søfart og Fiskeri Hovederhvervet; Skovarbeide om Vinteren og Teglværkerne om Sommeren ernære mange Familier. Af Haveproducter og især Æbler afsættes aarlig endeel, af Æbler i gode Frugtaar for over 1000 Rd. I den øvrige Deel af Sognet er Jordbrug Hovederhvervet.

Af Sognet hører Flækken og Slottet Graasteen, Adsbøl By med Holbæk, eet Kaadnersted i Kobberholm, Fiskebæk og Fiskebækskov under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa) og Lundtoft Herreds Huusfogeddistrict (Graasteen). Derimod hører Kobberholm med Undtagelse af det anførte Kaadnersted, Bøgskov og Bøgskovskov, under Nybøl Herreds Jurisdiction (Broager), og hvad Skatters Indbetaling og det administrative Politi angaaer, under Godsøvrigheden for Bøgskov Gods (Inspectoratet for Grevskabet Reventlov og de adelige Godser Bøgskov og Ballegaard paa Sandbjerg). Sognet hører med Undtagelse af de Steder, som høre til Nybøl Herreds Jurisdiction, der henhøre under Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg), til Aabenraa Physicatdistrict (Aabenraa). Sognet hører til Aabenraa Amts 82de Lægd og 2det Angler adelige Godsdistricts 61de Lægd og 62de Lægd. Den Deel af Adsbøl Sogn, som hører til Lundtoft Herred, danner eet Sognefogeddistrict. Adsbøl og Graasteen Sognekald hører under Sønderborg Provsti. Det besættes Allerhøist umiddelbart af Kongen; dets Indtægter angives til 1500 Rd. aarlig.

I Sognet er et Hospital i Graasteen, bestaaende af 8 Friboliger, hver med 1 Stue og eget Kjøkken samt et lille Stykke Havejord. Sognet har følgende 3 Legater: Vettes Brudeudstyslegat, stort 2000 Rd., hvoraf Renten anvendes til Brudeudstyr for ulastelige og uberygtede Piger i Adsbøl By; Vettes Laanelegat stort 2000 Rd. og opsamlede Renter af 1000 Rd., hvoraf Renten udlaanes mod 2 1/2 pCt. til trængende Dagleiere eller Haandværkere, og Adsbøl Kirke- og Skolelegat, stort 1120 Rd. á 5 pCt., stiftet af Hertug Christian August og Gemalinde til Fordeel for Adsbøl Kirke og fattige Skolebørn fra de Graasteenske Godser.

Adsbøl (forhen "Attisbøll") Kirke er bygget uden Taarn med fladt, gibset Loft i Skibet; Choret, der staaer skjævt mod Skibet, hvælvet. Kirken blev ombygget 1768 af Hertug Frederik Christian af Augustenborg; Altertavle malet 1856 af F. Lund; Klokketaarn ved Kirken. Sognepræsten er tillige Slotspræst til Graasteen. Den sidste slesvigske Krigs andet Felttog aabnedes med en Fægtning ved Adsbøl d. 3die April 1849.

Graasteen var oprindelig en Avlsgaard under Søgaard Gods og laae noget sydligere; efter at være afbrændt 1599, blev den forlagt til sit nuværende Sted. Slottet er først bygget af Gregorius v. Ahlefeldt 1616. Fra den Tid forekommer Graasteen som et eget Gods, og blev af Hans v. Ahlefeldt solgt for 90,000 Rd. Spec. til Hertug Philip af Glücksborg, som dog allerede 1662 igjen overlod det til Frederik v. Ahlefeldt paa Søgaard. 1725 kom det ved Concursen over de søgaardske Godser til Hertug Christian August af Augustenborg. 1757 afbrændte Størstedelen af Slottet, men det blev gjenopbygget af Hertug Frederik Christian 1758.

Slotsbygningerne ere opførte i Renaissancestil og af betydeligt Omfang. En Ombygning blev foretaget 1842. I et af Slottets Fløie er Capellet, der skal være indrettet efter Model af Jesuiterkirken i Antwerpen; her holdes Gudstjeneste for Flækkens Beboere. Væggene i Kirken ere behængte med bibelske Stykker,

Altertavle med 4 Malerier (ansees for at have Kunstværd); nyt Orgel af Orgelbygger Gregersen i Kjøbenhavn, anskaffet 1852 istedetfor et ældre, der i sidste Krig blev ødelagt af de brunsvigske Tropper. Tilligemed de øvrige augustenburgske Besiddelser blev Graasteen 1852 Statseiendom.

Godset Fiskebæk er opstaaet 1601 af en nedlagt Landsby, og hørte til Søgaard indtil 1725, da det tilfaldt Hertugen af Augustenborg tilligemed Graasteen, med hvilket det siden er fulgt.

Graasteen Slot og Ladegaard, Fiskebæk Hovedgaard og Skovene Graasten Dyrehave, Roden, Stangerodde, Øvre- og Nedre-Stjerne, Vand- og Saltholm, ialt 1740 Tdr. Land, solgtes i Aarene 1861 og 62 af Statskassen til det Hvitfeldtske Fideicommis, Besidder Geheimeconferentsraad Grev Moltke-Hvitfeldt, for 504, 200 Rd. som upriviligerede Eiendomme, dog med Jagtret paa det Solgte og Valgret til den slesvigske Stænderforsamling i Godseier-Valgklassen.

Alt Bøndergodset er derimod uden særegen Forbindelse med Hovedgaardene fuldstændig indlemmet i Amts-, Herreds- og øvrige Commune-Inddeling. Det udgjør (incl. Pastorats- og Skolejorder) 8626 Stattetønder, og er beliggende deels i Lundtoft Herred, deels i Nybøl Herred. Graasteen Hovedgaard har nu 590 Tdr. Land Ager og Eng á 240 kvadrat Baand, Fiskbæk Hovedgaard er solgt med 554 Tdr. Land.

Om Bøgskov Gods see Sottrup Sogn i Nybo Herred.

I "Bericht von der Halbinsel Sundewitt" S. 19 anføres: "*Es giebt auch viele Baumfrüchte, vornehmlich ist bekannt der Gravensteinische oder Cantborapffel, den der Erbherr zu Gravenstein Carl von Ahlefeld hieher von Holland bringen lassen.*" Jfr. Beschreibung des Kirchspiels Atzbüll von Pastor Burchardi i Prvb. 1792 S. 329 ff.

Kilde:

Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig ved J. P. Trap. Kjøbenhavn.

I Commission Hos Boghandler G. E. C. Gad, Berlingske Bogtrykkeri ved L. N. Kalckar. 1864.

Udgivet i affotograferet udgave 1975 af Selskabet for udgivelse af kilder til Danmarks historie, med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Side 344 - 364